

19. Таглін С. О. Родинна етноконфліктологія / С. О. Таглін // Педагогіка і психологія. – 1995. – № 3. – С. 117–127.
20. Титаренко Т. М. Життєвий світ особистості: у межах і за межами буденності / Тетяна Титаренко. – К. : Либідь, 2003. – 376 с.
21. Толстых А. В. Опыт конкретно-исторической психологии личности / А. В. Толстых. – С. Пб. : Алетейя, 2000. – 288 с.
22. Фрейд З. Тотем и табу / З. Фрейд ; пер. с нем. М. В. Вульфа. – С. Пб. : Изд. группа “Азбука-классика”, 2010. – 256 с.
23. Херсонский Б. Поле брани / Б. Херсонский // Новый мир. – 2009. – № 5. – С. 148–151.
24. Лексикон Львівський: поважно і на жарт / [Н. Хобзей, К. Сімович, Т. Ястренська, Г. Дідик-Меуш]. – Львів : Ін-т українознав. ім. І. Крип'якевича, 2012. – 852 с.

The article suggests an approach to studying of an invective and invective strategy of behavior as deviations speech the practitioner is considered. The psychology-historical foreshortening of the analysis allows to track the connection between the distribution of invective strategy in the conditions of daily routine and deformations of inter-generational interaction, their deritualization.

Keywords: *invective, invective strategy, inter-generational interaction, deritualization, daily occurrence psychology.*

УДК 159.955.1

ББК 88.8

Надія Козутяк

“РОЗУМІЮ, ЩО ВИ РОЗУМІЄТЕ”, АБО ТЕОРІЯ ПСИХІЧНОГО В ДІТЕЙ У НОРМІ ТА ПРИ РОЗЛАДАХ АУТИЧНОГО СПЕКТРА

У статті розглядаються досягнення в галузі психології розвитку моделі психічного (ТОМ) у дітей з нормальним розвитком і при аутизмі, які базуються на міждисциплінарних експериментальних дослідженнях; наводяться їх класичні приклади й отримані результати.

Ключові слова: *теорія психічного (ТОМ), онтогенетичні закономірності розвитку, аутизм, біологічно обумовлений дефіцит ментальних здатностей.*

Постановка проблеми. Наукова психологічна думка осягнула чимало закономірностей психічного розвитку в онтогенезі. Відомі концепції розвитку психіки структурують його безперервність щоразу новими теоретичними узагальненнями й експериментально емпіричними пробами. Накопичення такого матеріалу дає поштовх для подальших досліджень. Проте тривала відособленість між вітчизняною психологічною наукою та західноєвропейською сформувала різновекторність наукових пошуків. Полілогічність наукової думки, у тому числі й психологічної, забезпечується останні два десятиліття різнорівневим (як безпосереднім, так і опосередкованим Internet-технологіями) фаховим спілкуванням різномовних дослідників різних країн. Нестача безпосередньої інформації компенсується широкою доступністю Internet-джерел. Аналіз і подальша ймовірна інтеграція новітніх положень психології розвитку у вітчизняну вікову психологію є хоч дискусійним, проте необхідним питанням розвитку науки.

Метою нашого наукового пошуку є аналіз однієї з найбільш цитованих останні тридцять років англomовної “теорії розуму” і з’ясування її інтегрованості в російськомовну й україномовну психологічну літературу. Ми свідомі того, що не здатні охопити всі наявні джерела, які можуть містити цікаву нам інформацію. Тому обмежуємося використанням пошукової системи Google, яка виявила серед доступних джерел 143 000 000 посилань різними мовами, 44 400 посилань російською та українською мовами й усього 3 посилання на україномовні статті за словосполученням “Theory of mind”. Схожу спробу пошуків інформації здійснив у 2011 році John H. Flavell, який засвідчив, що комп’ютерні пошуки на фразу “Theory of mind” виявили 399 англomовних публікацій (маються на увазі фахові видання). Аналіз основних положень деяких із цих статей і став об’єктом нашого дослідження.

Аналіз досліджень і публікацій. Теорія, яка зацікавила нас, – Теорія розуму або Теорія психічного (Theory of mind – ТОМ). Цей термін “theory of mind” увели вперше Премак і Вудруф (Premack, Woodruff, 1978), які досліджували процес вивчення шимпанзе мови символів й опублікували відповідну статтю в одному з номерів “Behavioral and Brain Sciences”. Вони виявили, що їх піддослідні можуть мисленнєво реконструювати наміри й думки співродичів. Цю здатність вони назвали “theory of mind”, тобто “теорія про розум”, маючи на увазі, що шимпанзе можуть вибудовувати уявлення про психічні явища інших особин.

Ідейними засновниками й експериментальними дослідниками цієї теорії в психології розвитку є Кріс Ашвін, Саймон Барон-Коуен (Кембридж) та Ута Фріт (Лондон). Ними з’ясовано, що ТОМ – це феномен людського соціального мислення, здатність робити висновки про ментальні стани інших людей (їх думки, бажання, вірування, наміри й т. д.), використовувати цю інформацію, інтерпретувати її, передбачати (Ута Фріт). “Theory of mind” – це здатність відображати свідомість інших індивідів (Baron-Cohen, 2001). Це вміння розуміти наміри, пов’язані з діями інших індивідів, яке є фундаментальним компонентом соціальної поведінки. Це система репрезентацій психічних феноменів (метапрезентацій), які інтенсивно розвиваються в дитячому віці (Frith & Frith, 1999) [7; 8].

Іноді також використовують близький термін “макіавеллієвський інтелект” (Machiavellian intelligence), розроблений Ніколасом Хамфрі (Humphrey, 1975). Під цим терміном розуміють сукупність соціальних навиків, що забезпечують здатність займати високе місце в соціальній ієрархії, у тому числі й розуміння ментальних станів інших осіб [цит. за 12, с.278].

У російськомовній літературі можна зустріти терміни-аналогі “побудова моделі психічного” у Е.А.Сергієнко [6], “імплицитна теорія розуму” у Е.В.Дубяги [1], “розуміння чужої свідомості” за В.В.Косоноговим [3] тощо. Кожен з авторів обґрунтовує свою точку зору на більш вдалий смисловий переклад англійського терміна. Нашим завданням, проте, є аналіз основних положень наукових надбань у цій сфері.

Серед новітніх досліджень соціальної нейрофізіології дотичними є дослідження дзеркальних нейронів у 1996 році Джакомо Ріццолатті, Вікторіо Галлезе й Леонардо Фогассі в університеті міста Парма (Італія) (Gallese et al., 1996). Дзеркальні нейрони (італ. – *neuroni specchio*), англ. – *mirror neurons*) – це нейрони, які активізуються як при виконанні певних дій, так і при спостереженні за виконанням цих дій іншим індивідом, зокрема, конспецифічних (тобто таких, що належать до одного й того ж виду). Вони присутні в корі великих півкуль головного мозку багатьох приматів і деяких птахів, що було виявлено шляхом введення мікроелектродів (Gallese et al., 1996; Kohler et al., 2002; Rizzolatti et al., 1998; Rizzolatti et al., 2001; Rizzolatti & Craighero, 2004). Ріццолатті та Галлезе за допомогою серії експериментів на мавпах показали, що дзеркальні нейрони служать для кодування дій інших істот. Припускається, що вони є й у мозку людини, зокрема, у верхній скроневій борозні, нижній тім’яній частині й нижній лобній звивині (поле 44 за Бродманом, зона Брока), а також у деяких інших ділянках, у т. ч. у лімбічній системі, що опосередковано підтверджується результатами електроенцефалографії, магнітно-резонансної томографії й транскраніальної магнітної стимуляції (Carr et al., 2003; Heiser et al., 2003; Iacoboni et al., 1999; Iacoboni, 2005; Molnar-Szakacs, 2004). З’ясовано, що в людей ці клітини відповідають за імітацію й беруть участь в оволодінні мовою. Ліндсі Оберман, використовуючи метод ЕЕГ, установила, що мю-активність (або Тальфа-хвилі, які є прикордонними між Альфа / Тета хвилями (від 7 до 9 Гц) у руховій корі аутичних дорослих під час спостереження за рухами достовірно відрізняється від результатів контрольної групи (Oberman, 2005), що можна пояснити як порушення роботи дзеркальної системи в таких людей [12].

Таким чином, відкриття дзеркальних нейронів розкрило нейрофізіологічні основи наслідування рухів, емпатії й мовного наслідування, пояснивши, що в мозку спостерігається й виконавця запускаються схожі нейронні сітки (shared circuits) (Keysers & Gazzola, 2006), у які і входять дзеркальні нейрони. Ці дослідження служать нейрофізіологічним підґрунтям пояснення проблеми ТОМ і дозволяють припускати, що дзеркальні нейрони беруть участь у механізмі формування ментальних репрезентацій.

Інші дослідження зі сфери соціальної нейрофізіології намагаються пролити світло на взаємозв'язки між моделлю психічного та мовними здатностями. І. Apperly і його колеги виявили, що молоді люди, які мали лівопівкульний інсульт і відповідно проблеми із синтаксичними завданнями (були протестовані батареєю тестів щодо мовних особливостей і ТОМ), водночас відповідали нормі в невербальних тестах ТОМ (зокрема, переконань 1 і 2 рівнів). Сьогодні це свідчить, що й дорослі, які мають певні граматичні відхилення, здатні формувати думки про думки інших людей, а це доводить, що нейронні бази ТОМ і мови є достатньо відособленими [10].

Виклад основних положень. Нині психологія розвитку накопичує експериментальні факти, що деталізують і конкретизують закономірності та механізми функціонування ТОМ у все ширшому розумінні аналізованого поняття, беручи до уваги розвиток, що відповідає психічній нормі, і дизонтогенетичний розвиток психіки. Таким чином, володіти моделлю психічного (ТОМ) – означає бути здатним сприймати як свої власні переживання (наміри, знання), так і переживання інших людей. Наявність такої моделі психічного дозволяє пояснювати й прогнозувати їх поведінку. Це також усвідомлення того факту, що власний психічний стан не тотожний психічному стану іншої людини.

Ментальні стани не можуть спостерігатися безпосередньо; переконання й бажання невидимі, абстрактні сутності. Кожна людина може переконатися в існуванні власного мислення лише через інтроспекцію. Ні в кого немає прямого доступу до психіки інших людей. Також не існує простого, очевидного зв'язку між психічними станами й поведінкою. Відповідно, припущення, що оточення теж володіє психічними феноменами, є тільки теорією. Зазвичай кожна людина вважає, що інші люди володіють мисленням, аналогічним із власним, виходячи з таких ознак, як: досвід двосторонньої соціальної взаємодії, спільної (взаємної) уваги, комунікативного використання мови, розуміння чужих емоцій і дій.

Завдяки такій теорії, ми можемо уявити собі думки, почуття й прагнення інших людей і здогадуватися про їх наміри. Здатність приписувати іншим людям різноманітні думки й почуття та їх причини певної поведінки дозволяє розглядати людську свідомість як “генератор репрезентацій”. Відсутність цілісної моделі психічного може бути ознакою порушення розвитку психіки в процесі онтогенезу.

Модель психічного не обмежується лиш одним рівнем (порядком). Наприклад, можна проаналізувати багаторівневість наших репрезентацій соціальної дійсності за допомогою запитання: “Про що думає Вася?” Відповідь на нього передбачає побудову моделі психічного першого порядку. Твердження, базоване на моделі психічного другого порядку, у цьому випадку звучить так: “Він думає, що Петя його недолюблює”. Модель психічного третього порядку: “Петя знає, що Вася думає, наче Петя його недолюблює”. Таким чином, порядок репрезентацій внутрішніх уявлень може зростати безкінечно. Репрезентації першого порядку – це те, що наш мозок робить із реально існуючим світом, а репрезентації другого порядку – це те, що він робить із цими репрезентаціями першого порядку. Репрезентації другого порядку на крок далі від реальності й можуть утримуватися як у дитячій грі “начебто”: чашка повна, а реально вона порожня. Таке “придурювання”, “притворство”, “гра начебто” будуть неможливими без репрезентацій другого порядку. Без них неможливе розуміння іронії, а вся зовнішня інформація сприймається буквально.

Метапрезентації пов'язані зі здатністю дистанціювати себе від нашого сприйняття й пам'яті. Це дистанціювання досягається шляхом формування нового шару уявлень другого порядку про те, що являють собою уявлення першого порядку. Наприклад: “сприйняття чогось” – це перший порядок, а знання про сприйняття чогось – це другий порядок. Уявлення другого порядку мають вирішальне значення для уяви, для складних соціальних стосунків, що потребують побудови моделі психічного, і для розуміння намірів, що стоять за всією комунікацією. Тому метапрезентації відповідають за роботу уяви, двосторонню соціальну взаємодію й у вербальній, і в невербальній комунікації. Тобто суб'єкт спершу повинен розпізнати свій власний душевний стан перш ніж приписувати іншим той чи інший стан (Alvin Goldman). Robert Gordon вважає, що для усвідомлення думок й емоцій (як своїх, так і чужих) нам необхідна спеціальна логічна процедура – “процедура переходу” (ascent routine).

Перші дослідження ТОМ, які розпочалися на початку 80-х рр. (а за 20 років уже нараховувалося близько 178 експериментальних досліджень), зафіксували вражаючі зміни у віці між 3 і 5 роками щодо розуміння неправдивих вірувань (false belief), усвідомлення реальності, а також появи другого рівня метапрезентацій (задачі на візуальну далекоглядність). Але виявлення такої здатності до побудови адекватної моделі психічного певною мірою залежить і від самих задач, і від умов їх пред'явлення, тому діапазон появи моделі психічного коливається (3–6 років). Проте більшість авторів визначають початком становлення моделі психічного вік дитини 4 роки – це вік, коли дитина здатна зрозуміти задачі на неправильні (хибні) переконання. Дослідники ТОМ заперечують твердження Піаже, що егоцентризм дитячого мислення зникає аж у 6–7 років [6].

Однак пізніші дослідження (Tager-Flusberg, 2000; Bartsch і Wellman, 1995; Flavell, 2000; Flavell і Miller, 1998; Mitchell, 1997; Repacholi і Slaughter, 2003; Gelman, 1998) проілюстрували поступову появу елементів ТОМ. Діти одразу після народження дуже швидко набувають здатностей і схильностей, які можуть допомагати їм вивчати світ людей. Вони шукають людські обличчя, голоси й рухи – усе це дуже їх цікавить. Вони сприймають людей як певних агентів, які здатні до саморуху, цілеспрямовані й спроможні впливати на відстані шляхом комунікативних сигналів. Десь після першого року життя, можливо швидше, немовлята починають вивчати поведінку інших людей, оволодівають інтенціональністю. Вони намагаються створити нові уявлення через різноманітні комунікативні жести, як-от: вказівні, контроль поглядом інших присутніх осіб або ж вокалізації про об'єкт.

Meltzoff (1995) продемонстрував, що 18-місячні діти можуть передбачати дії інших людей і намагаються на них впливати. Так, у цьому віці вони розуміють, що повинні дати експериментатору їжу, якщо той реагує на це із задоволенням, і не робити цього, якщо той реагує з неприємністю. Дитина розвиває здатність вивчати об'єкт, коли “читає” фокус уваги дорослого або ж коли дорослий проявляє позитивну чи негативну реакцію на це (соціальний референсінг – англ. *social referencing*). Наприкінці другого року життя діти починають передбачати й розуміти прагнення та бажання людей, наприклад, прагнення до комфорту в дистресі та правильне використання таких характерних для ментальних станів термінів, як “хочу” і “бачу”. А у віці близько трьох років вони не тільки використовують правильно деякі терміни щодо бажань, а й розуміють прості причини стосунків, такі як установки й емоції, і пов'язані з ними дії. Усе це свідчить про розвиток у них дещо схожого на імпліцитну теорію розуму. Приміром, вони розуміють, що люди почуваються добре, якщо отримують бажане, і почуваються погано, якщо не отримують його (Bartsch і Wellman, 1995).

Протягом першого дошкільного року діти досягають певних важливих елементарних знань і навичок відносно відмінності між репрезентацією реальності й уявними речами (Flavell, Green, 1998; Wellman, Hollander, Schult, 1996) [13].

Концепція Frith, Leslie і Baron-Cohena розпочала новий напрям дослідження ТОМ – вона розкриває біологічно зумовлений специфічний дефіцит пізнавальних процесів при аутизмі. Такий дефіцит автори пояснюють недостатнім розвитком або повною відсутністю при аутизмі ТОМ, тобто уявлень про психічні стани та переживання інших осіб. Frith вважає, що три співіснуючих риси аутизму – недостатній розвиток здатності до порозуміння, уяви й контактів з людьми – можуть бути наслідками одного, біологічно зумовленого дефекту пізнавального механізму – аномального розвитку ТОМ. Саме така тріада соціальних порушень є характерною для всіх дітей аутичного спектра; у них відсутні (або недорозвинені) уявлення про психічну діяльність (за Вінг, 1988 – “сліпота психіки”).

Baron-Cohen (В-С, 1992 а) вважає, що функціонування ТОМ є досягненням розвитку на першому році життя, а її зв'язки посилюються в ранньому дитинстві. ТОМ є необхідною для розуміння й передбачення “інакшості” поведінки людей. Baron-Cohen визнає, що без осягнення людиною ТОМ, соціальний світ видається їй хаотичним і навіть вражаючим. У найгірших випадках це призводить до стану цілковитого відходу або трансцедування людей як предметів. Дефіцит ТОМ проявляється особливо в спрощеній комунікації, водночас однією з умов нормального її перебігу є уважне ставлення до інтенції, прагнень інших осіб [8].

Frith і Baron-Cohen (1992, 1993), щоб перевірити гіпотезу про дефіцит ТОМ, провели дослідження на розуміння неправдивих переконань (false belief task), яке отримало назву “проба (тест) Sally – Ann”. Цей адаптований варіант експерименту “Maxi task” Wimmera і Pernerа (1983), які займалися психологією розвитку дошкільника, і досі залишається одним з найбільш поширених тестів для вивчення моделі психічного. У цьому завданні дитині показують двох ляльок – Саллі й Енн. У Саллі є корзинка, у Енн – коробка. Дитина бачить, як Саллі кладе свій м'ячик у корзину і йде. Доки Саллі немає, пустунка Енн перекладає м'ячик з корзинки у свою коробку й теж іде. Тепер Саллі повертається. Дитину запитують: “Де Саллі шукатиме свій м'ячик?” Описана історія була представлена за допомогою ляльок аутичним дітям з високим рівнем функціонування, дітям з розладом (синдромом) Дауна й групі дітей з нормальним розвитком. Щоб правильно виконати той тест, дитина повинна досягнути рівня інтелектуального розвитку 4 років. Перевагою тесту є факт, що він не вимагає вербальних проявів. Правильну відповідь, що Саллі буде шукати м'ячик там, де його залишила (в кошику), дали 86% дітей із синдромом Дауна й 85% дітей із нормальним розвитком. Натомість діти, молодші 4-х років, і 80% дітей-аутистів не можуть правильно відповісти на це запитання, вони не здатні зрозуміти помилкові очікування Саллі, хоч інтелектуальний розвиток у цих дітей був вищим, ніж у групах норми та із синдромом Дауна (В-С, 1995). Контрольні дослідження показали, що діти-аутисти не мають труднощів у відповідях на запитання, що діагностують пам'ять.

Ута Фріт пояснює: щоб відповісти на критичне запитання типу “Саллі буде шукати в корзинці”, необхідно стежити за психічним станом Саллі, а не тільки за реальним ходом речей. Правильно, що м'ячик тепер у коробці, але Саллі цього не знає, тому що вона була відсутня, коли м'ячик заховали в новому місці. Зрозуміло, що відповідний стан Саллі є хибним переконанням. Нормально розвинена дитина 3–4 років легко справляється з приписуванням хибних переконань комусь. У повсякденному житті діти часто щось ховають і відчують захват, коли інша дитина шукає в старому місці. Тобто вони вже знають про обдурювання людей.

Аутичні діти, невербальний психічний вік яких становить 9 років, вербальний психічний вік – 5 років, хоч і згадували, куди Саллі поклала м'ячик і повністю визнавали, що Саллі не бачила дій Енн, тим не менше, очікували, що Саллі одразу буде шукати в новому, правильному місці [9].

Цю теорію підтверджують і *задачі на розуміння хибності власних переконань* (own false belief task), і *задача “здавалося-виявилось”* (appearance-reality task), уперше запропоновані американськими вченими А. Gopnik та J.W. Astington. Суть задачі: дитину просять вгадати, що знаходиться в коробці з-під цукерок. Коли дитина говорить “цукерки”, коробку відкривають, показують, що насправді там лежить олівець. Потім експериментатор знову закриває кришку й говорить: “Коли прийде Діма (ім’я дитини, що братиме участь у дослідженні), то я покажу йому коробку закритою, як тобі. Я запитав в нього: “Що там всередині?” Як ти думаєш, що він скаже?” Із цим завданням легко справляються 4-літні діти. Молодші та діти-аутисти не можуть правильно відповісти [2].

Інформативними є також інші задачі зі схожими завданнями. *Задачі на розуміння правильних переконань* (Leslie і Frith, 1988). Дитині показують ляльковий будиночок з двома кімнатами – в одній знаходиться стіл, в іншій – шафа. На столі лежить м’ячик і такий самий м’ячик лежить у шафі, що й демонструється дитині. Потім їй говорять: “Вася пішов гуляти й залишив свій м’ячик на столі. М’ячик у шафі він не бачив. Коли він повернеться, де він буде шукати свій м’ячик?” Було встановлено, що діти-аутисти, які гіпотетично не здатні побудувати адекватну модель психічного, однаково часто показують як першу, так і другу кімнату. Тобто вони орієнтуються не на переконання Васи, а на реальний стан речей.

В інших дослідженнях (Baron-Cohen) дітям показували історії, розуміння яких вимагало розрізнення очевидності від ментальних репрезентацій. Наприклад, пропонувалася така історія: “Це Сем. Він любить печиво. Він голодний, тому його мама дає йому печиво. А це Кейт. Вона теж голодна, але вона зараз є абсолютно сама. Вона думає про печиво”. Далі задавали такі запитання:

- Хто може з’їсти печиво?
- Яка дитина може торкнутися печива?
- Яка дитина отримала печиво?

Правильні відповіді дали 79% дітей із нормальним розвитком інтелекту, 69% дітей – із затримкою інтелектуального розвитку й тільки 23,5% дітей – з аутизмом, середній рівень інтелектуального розвитку яких був вищим, ніж в інших групах (невербальний розвиток сягав віку 8,48, а вербальний – 6,91).

Схожі дослідження на ментально-фізичне розпізнавання проводились і в іншій формі (S. Baron-Cohen, 2000). Дослідження включає прослуховування дитиною історій, у яких один персонаж має ментальний досвід (думає про собаку), а інший персонаж має фізичний досвід (грається із собакою). Потім експериментатор задає запитання дитині: “Який персонаж може погладити собаку?” Результати показали, що приблизно 75% дітей з нормальним розвитком, починаючи з 3 років, і розумово відсталі неаутичні діти правильно відповіли на це запитання, демонструючи тим самим онтологічне розуміння між ментальними й фізичними подіями. І тільки чверть аутичних дітей відповіли правильно.

Результати, які були отримані багаторазово в цих та інших експериментах (Leslie, Frith, 1988; Perner, 1989; Baron-Cohen, 1986, 1989, 1991; Reed, Petersen 1990), засвідчили сталість дефіциту адекватної побудови моделі психічного в групі дітей з аутизмом. Аналогічно порівняння аутичних дітей з дітьми, що мають розлади невідомої етіології, розлади мови, глухоти й розлади емоційної сфери, показали, що дефіцит ТОМ є специфічним для аутизму. Додаткові дослідження вказують, що діти-аутисти досить добре проявлялися в інших сферах соціального пізнання, таких як: зорове впізнавання себе, ровесників, відрізнення себе від інших, усвідомлення постійності й стабільності індивіда, розуміння, що люди існують навіть тоді, коли зникають з поля зору, розрізнення об’єктів живих від неживих. І найважливіше, діти-аутисти також добре відповідали в цих тестах на оцінку того, що знає інша людина (Baron-Cohen, 1992 a) [7].

У всіх тестах, дотичних ТОМ, певна підгрупа дітей-аутистів постійно отримувала хороші результати. Ця група становила близько 30% дітей-аутистів у віці вербального й невербального інтелекту старші 4-х років. А отже, ТОМ не може бути дисфункціонуюча в усіх дітей-аутистів. Одна з відомих гіпотез твердить, що, можливо, існує запізнення в розвитку ТОМ при аутизмі, але значне запізнення характерне тільки для окремих дітей. Деякі експериментальні докази свідчать про слухність цієї гіпотези, оскільки діти-аутисти, досягнувши певного віку, справлялися з переконаннями I ступеня (Саллі думає X). Дослідження доказують, що вміння дітей з аутизмом досягають рівня 4 років у розвитку ТОМ, але практично ніколи не досягають рівня 7 років (ментальні презентації й переконання II ступеня).

Не описується практично жодного випадку, у якому розвиток дитини-аутиста був би нормальним до віку 3–4 років. Соціальні й комунікативні розлади в аутизмі стають помітними ще до віку 36 місяців життя. Одно-, дворічна дитина, що нормально розвивається, хоч і не здатна ще справитися з атрибуціями переконань I ступеня, проте не виявляє соціальних і комунікативних розладів, які зустрічаються в аутизмі. Baron-Cohen (1992 а, 1992 в) твердить, що початок відхилень у розвитку ТОМ має місце вже в немовлячому віці й проявляється браком здатності до розуміння стану іншої людини. Ця здатність розвивається досить швидко і є вже виразно помітна між 9 і 14 місяцями життя та проявляється в малих дітей через сприйняття й розуміння поведінки, пов’язаної зі “співпереживаючою увагою” (Bruner, 1983). До таких поведінкових проявів належать: давання і показування об’єктів, указування (pointing), контроль поглядом того, на що вказують інші. Ці факти розвитку стали підставою для створення тесту СНАТ (Опитувальник аутизму для немовлят), який дає змогу діагностувати вже у 18 місяців симптоматику аутизму (S. Baron-Cohen, J. Allen, C. Gillberg) [11].

Барон-Коуен і його колеги (1992 а, 1992 в, 1995) підкреслюють, що в дітей-аутистів очевидним є дефіцит у спостережанні поглядів іншої особи (gaze monitoring). У нормально розвинених немовлят спостереження поглядів інших осіб з’являється у віці 3 місяців і має важливе значення для формування спільного поля уваги дитини й дорослого. Наступний крок – спільна дія (Scfife, Bruner, 1975). Завдяки такому вмінню, дитина шукає інформацію про переживання іншої людини через відкриття, що інша особа щось спостерігає. Ефективний процес обміну інформацією реалізується на підставі поділу з кимось поля уваги, яка певною мірою схожа до допомоги в ситуації, коли дитина зустрічається із чимось новим, незнайомим або з багатозначним (Galkowski, 1998). З’ясовано, що за механізм спостереження напрямку погляду інших осіб, який є підставою для поділу спільного поля уваги, відповідають такі ділянки мозку: борозна скронева верхня і ядра мигдаликові (Shugar, 1995). Схожі наукові пошуки розпочалися ще на початку 80-х рр., коли дослідження окреслили ділянки мозку людини, у яких зареєстровані зміни під час зорових контактів з іншими особами. Це виявилася скронева ділянка, пошкодження якої призводить до пониження рівня функціонування у сфері соціальної поведінки (Galkowski, 1998).

Колектив Барона-Коуна вважає, що розлад, яким є аутизм, спричинений біологічними факторами пізнавального дефіциту. Дефіцит цей проявляється браком розвитку або дисфункціональним розвитком ТОМ, є притаманним групі з розладами аутичного спектра та не залежить від інших пізнавальних здатностей. Відсутні поки що докази, що дефіцит ТОМ корелює з іншими пізнавальними вміннями, якими аутична дитина вдало оволодіває (спостереження, пам’ять, розрізнення), а порівняння з іншими групами розладів доводить, що дефіцит цей є специфічним для аутизму.

Bartsch і Wellman (1995) виокремили 3 етапи розвитку ТОМ в онтогенезі психічно здорової дитини. Вони стверджували, що дитина починає самоаналіз і розуміння психічних станів інших із бажань.

• Етап бажань (2 роки). Дослідження показують, що діти швидше розуміють бажання інших, аніж їх переконання чи думки. На цьому етапі відбувається концептуалізація бажань, емоцій і пізнавального досвіду. Дворічна дитина може передбачати емоції або дії героя, який знаходить чи не знаходить бажаний об'єкт, або ж знаходить йому заміну. У 2 роки діти вже пояснюють, що коли хтось тихенько крадеться по кімнаті навшпиньки, то цей хтось *хоче* залишитися непоміченим. Також діти у 2 роки вже здатні розрізнити свої бажання від бажань батьків.

• Етап бажань і переконань (3 роки). У трирічному віці діти вже усвідомлюють не тільки бажання, а й переконання. Імовірно, трирічні діти починають розуміти, що переконання, як внутрішні репрезентації, можуть бути хибними. У 3 роки діти можуть передбачити, які емоції викличе та чи інша ситуація.

• Психологія розуміння бажань і переконань (4 роки). Такі діти уявляють, що бажання й переконання людини визначають її поведінку й що переконання людини – це інтерпретація реальності (успішне виконання задач на розуміння хибності переконань) [12].

Схожі результати отримала й російська дослідниця ТОМ професор Е.А.Сергієнко, яка описала рівні становлення в дітей теорії психічного. Так, нею та її співробітниками було з'ясовано, що діти до 3 років ще не розрізняють своє психічне й психічне інших людей. Вони вже вміють планувати власні дії, урахувуючи дії інших людей, розуміють наслідки своїх і чужих дій, але ще не здатні змінити уявлення іншого чи обдурити. Трирічні діти вже добре розуміють позитивні емоції, але погано диференціюють негативні емоції. Тобто вони ще погано “читають емоції” у процесі взаємодії. Тут вирішальне значення має і те, що для розуміння емоцій необхідним є розуміння контексту ситуації взаємодії, чого через брак досвіду в дітей 3-х років ще немає. Припускається, що таке розуміння позитивних емоцій більш важливе для дітей раннього віку, оскільки сприяє полегшенню отримання потенційної допомоги від значущого дорослого. Десь у 4 роки діти розрізняють емоції свої й емоції інших, причини емоцій своїх і причини емоцій інших, але не можуть пояснити розходження ситуації й невідповідні їй прояви емоцій (наприклад, дитині дають подарунок, а вона плаче). Діти 4 років починають розуміти обман. У віці 5–6 років діти вже здатні розрізнити альтруїстичний, егоїстичний, висловлений чи замовчаний, навмисний і ненавмисний обман [6].

Перспективи подальших досліджень. Термін “theory of mind” широко використовується в англійській літературі під час пояснення механізмів навчання, розвитку мислення й здатності до соціальної взаємодії, опису симптоматики аномального психічного розвитку (аутизму) як наслідку неправильної роботи дзеркальних нейронів тощо. Проте, незважаючи на значну кількість досліджень у соціальній нейрофізіології, у психології розвитку соціального інтелекту, у пошуках обґрунтувань біологічної зумовленості дефіциту певних пізнавальних процесів при аутизмі, відкритих запитань залишається значно більше, аніж повних обґрунтованих відповідей. Багато дослідників стверджують, що їх наукові пошуки потребують подальшого вивчення, а щодо практичних рекомендацій переважно всі кажуть “зачекайте”. Результати таких досліджень потребують верифікації в міждисциплінарних дискусіях.

1. Дубяга Е. В. Имплицитная теория разума: краткий обзор [Электронный ресурс] / Е. В. Дубяга, Б. Г. Мещеряков // Психологический журнал Международного университета природы, общества и человека “Дубна”. – 2010. – № 1. – Режим доступа : <http://www.psyanima.ru>.
2. Колесникова Н. И. Личностные аспекты понимания психического у взрослых [Электронный ресурс] / Н. И. Колесникова, Е. А. Сергиенко // Психологические исследования: электрон. науч. журн. – 2010. – № 6 (14). – Режим доступа : <http://psystudy.ru>.
3. Косоногов В. В. Разработка понятия “понимание чужого сознания” (theory of mind) с учётом данных о зеркальных нейронах / В. В. Косоногов // Психология – наука будущего : материалы II междунар. конф. молодых учёных, Москва / [под ред. А. Л. Журавлёва и др.]. – М. : Изд-во “Ин-т психол. РАН”, 2008. – С. 206–208.

4. Кричевец А. Н. Cogito, Другой и представления о психическом [Электронный ресурс] / А. Н. Кричевец // Психологические исследования: электрон. науч. журн. – 2010. – № 5 (13). – Режим доступа : <http://psystudy.ru>.
5. Лебедева Е. И. Роль психометрического интеллекта в понимании дошкольниками социального мира [Электронный ресурс] / Е. И. Лебедева, Н. Н. Таланова, Е. А. Сергиенко // Психологические исследования. – 2012. – Т. 5, № 26. – С. 3–13. – Режим доступа : <http://psystudy.ru>.
6. Сергиенко Е. А. Модель психического и теория Ж. Пиаже [Электронный ресурс] / Е. А. Сергиенко // Психологические исследования: электрон. науч. журн. – 2009. – № 1 (3). – Режим доступа : <http://psystudy.ru>.
7. Baron-Cohen S. Do autistic children have obsessions and compulsions? / S. Baron-Cohen // British Journal of Psychiatry. – 1989. – № 28. – P. 193–200.
8. Baron-Cohen S. The theory of mind hypothesis of autism / S. Baron-Cohen // Bulletin of the British Ps. Society. – 1992. – № 5. – P. 9–12.
9. Bobkiewicz-Lewartowska L. Autyzm dziecięcy: zagadnienia diagnozy i terapii / L. Bobkiewicz-Lewartowska. – Kraków, 2011. – 156 s.
10. Carperntieri S. Brief report: A comparison of patterns of cognitive functioning of autistic and nonautistic retarded children on the Stanford-Binet-Fourth edition / S. Carperntieri // Journal of Autism and Developmental Disorders. – 1994. – № 2. – P. 215–223.
11. Delacato C. H. Dziwne, niepoęte. Autystyczne dziecko / C. H. Delacato. – Warszawa : Fundacja Synapsis, 1995. – 250 s.
12. Flavell J. H. Theory-of-Mind Development: Retrospect and Prospect / J. H. Flavell // Merrill-Palmer Quarterly. – 2004. – July. – Vol. 50, № 3. – P. 274–290.
13. Liddle B. Higher-order theory of mind and social competence in school-age children / B. Liddle, D. Nettle // Journal of Cultural and Evolutionary Psychology. – 2006. – № 4. – P. 231–246.

In the article treated advances in psychology of development mental model (TOM) in children with normal development and in autism, based on interdisciplinary experimental research, presented classic examples and results.

Keywords: *theory of mental (TOM), ontogenetic patterns of development, autism, mental deficiency caused biological abilities.*

УДК 616.33-008.44
ББК 88.3

Надія Парцей
Юрій Сидорик

ОСОБЛИВОСТІ САМООЦІНКИ СВОЄЇ ЗОВНІШНОСТІ СТУДЕНТКАМИ З РІЗНИМИ ПОКАЗНИКАМИ ІНДЕКСУ МАСИ ТІЛА

У проведеному дослідженні з допомогою методики Дембо-Рубінштейна діагностувалися рівень самооцінки респондентами своєї краси, привабливості, стрункості, міра ідеальності своєї фігури; узказані показники порівнювалися із показниками індексу їх маси тіла. У вибірці студенток ми встановили наявність статистично значущого нелінійного взаємозв'язку між індексом маси тіла та показниками вказаних параметрів їх самооцінки. Отримані результати доцільно поширювати на вибірку осіб з індексом маси тіла, який знаходиться в межах норми.

Ключові слова: *індекс маси тіла, розлади харчування, нервова анорексія, нервова булімія, самооцінка, образ тіла.*

Постановка проблеми. Одним з аспектів соціальних уявлень про людину та її місце в суспільстві є уявлення про її тіло. Зовнішність людини, як ніщо інше, здатна викликати абсолютно певну соціальну реакцію. У дослідженнях Р.Бернса підкреслюється, що розміри тіла і його форма є найважливішим джерелом формування уявлення про власне “Я” [1]. Цей зворотний зв'язок має значний вплив на формування самосприйняття індивіда та рівня його самооцінки. Соціальні норми, стандарти й очікування – усе це вказує індивіду на небажаність істотних відхилень форми, розмірів свого тіла від ідеалу.

Сформоване уявлення й ставлення до “образу тіла” є одним з яскравих прикладів самопрезентації, яка відображає цінність тіла як такого, а також існуючі в суспільстві соціокультурні еталони. Прагнення жінок бути красивими природне, але в умовах суча-